

A POSITIV PHILOSOPHIA RENDSZERE.

— Második közlemény. —

V.

Az 1845-iki év jelzi azon határt, mely Comtenak positiv működését az igazolhatatlan mysticismustól s a theologiai és metaphysikai tévedésekbe való visszaeséstől elválasztja. Ha eddig az volt a jelszava: tudni vagyis »voir pour prévoir: tel est le caractère permanent de la véritable science« * most a problémát úgy stylisálja: »soumettre l'esprit au coeur« (Robinet i. mű. 237.)** A bebizonyított tételek helyébe lépnek a szív vágyai s ezek hozzák létre a rendszernek további átalakulását s a módszernek teljes elváltozását.

Ezen változást Comte már 1843 óta végzi magában. Akkor kezdi a »Politique positive« eszméjét szokása szerint magában fejtegetni s ezen fáradságos elmélkedések már hatással vannak azon módra, miképen itéli meg a maga társadalmi állását társával, barátjaival és elleneivel szemben. Mill-hez írott levelei kivált 1845-ben már erői tesznek tanuságot, midőn a gazdagoknak kötelességeit a tudósokkal szemben fejtegeti. Hogy miképen fejlődött benne az egész, arról csak hypothetice lehet szólni; idegbajra recurrálni, mint azt Littré próbálja tenni, nézetem szerint itt nem elegendő. Sokkal mélyebben kell az okokat fürkészni, Comte jellemében s neveltetésében.

Comte nem csak nagyesszű ember volt, hanem nemes szívű,

* Cours de ph. p. VI. 618.

** »ou le coeur doit désormais avoir encore plus de part que l'esprit.« Clotilde-hoz írt levél 1845. aug. 5. És pol. pos. I. 435 »Le sentiment doit toujours dominer l'intelligence«.

résztevő lelkületű is. * Ez utóbbinak hely nem jutott eddigi életében; folyton elfoglalva nehéz logikai problémákkal, kinezva az élet gondjaitól, melyek vágyait és izlését szabadon követni nem engedték, családi életében egy tudós aszszony despotismusa által korlátolva, végre szivteten ellenek által megfosztva az élet alapjaitól, állásától, — a tulfeszített ijjsnak meglazulása, ez magyarázza Comtenak végzetes változását ez időben, mely régóta tartó sociologiai kutatásaival találkozott s azoktól azon anyagot nyerte, melyet szerelmet óhajtó lelke vágyai szerint construált össze. A baj csak az volt, hogy Comte elharmarkodottan generalizált s a mi az ő egyéni vágyait kielégítette, ezt az egész emberiségre nézve szükségesnek, tudományos követelésnek hirdette. S épen ezen idő előtti átalánosításban kell azon defectiot látni, mely Comtenál a positiv módszertől való eltérést önkénytelenül és úgy okozta, hogy ezen elvei által meg nem engedett elváltozást épen az elvek által követeltnek akarta magával s másokkal elhiteni.

Az így elkészített lelki talajba omlott a késői szerelem őszi zápora, mely tavasz korában positiv jellemű erkölcsiséget fejlesztett volna Comte gazdag szívében, most azonban, mikor a rügyek erőtlének voltak, csupán az utolsó szikra fellobbanását jelezték, mely szép volt, gyönyörű jele és emléke nemes érzelmeinek, de alanyi, egyéni, az öszszességre nézve hasznavehetetlen. A szellemi ellankadás értelmi irányban megengedte, hogy a nem positiv elemek, melyek azonban tagadhatatlan realis ösztönök az emberi lélekben, utolsó virágot, valódi búvirágot hajtsanak. A viszonyt mint hóbertot el szokták itélni azok, a kik az emberi szívnek szeretet utáni áhítozását nem értik; mások kigúnyolták s gyanusították, akik nem képesek önzetlen, tiszta lelki viszonyt képzelni az ösztön közbevegyülése nélkül. S fájdalom (bár az aszszony korlátolt eszű s ösztönöktől gyötrött természeténél fogva természetes) ilyen volt Comtenak tulajdon kedves neje is, a ki e nagy elmét soha sem birta megérteni. Én

* Csak képét kell nézni, melyen a merengés és rajongás kifejezése ül, hogy igaznak lássuk be ezen nyilatkozatát: »Mon organisation a recu d'une très-tendre mére certaines cordes intimes, é m i n e m e n t f é m i n i n e s, qui n'ont pu encore assez vibrer, faute d'avoir été convenablement ébranlées«. Clotildehoz. R. 213.

értem és tisztelem. El nem ítélem, mert a szívnek joga van hozzá, hogy egyszer szeressen életében; nem gyanusítom, mert képzelek szerelmet, melyben a nemi ösztön resonál, a nélkül, hogy a kisérő hang szerepéből kilépne; de sajnálom, hogy oly ember, milyen Comte volt, majd ötven évig volt kénytelen sóerelem nélkül élni s a mikor lehetett volna szeretnie, akkor késő volt már. Az elkésett szerelemnek mindig szomorú színezete van: leginkább a positivista Comte szerelmének.

1845-ben volt, mikor Comte egy szerény polgári családban megismerkedett Clotilde de Vaux aszszonysággal. »Egy szerencsétlen, iszonyú esemény elválasztotta volt ez aszszonyt attól, kinek nevét viselte. s kit többé látnia nem volt szabad«. Gyengéd és tiszta érzelme, megnyerő és szép külseje s az iszonyú csapás által megnevesített jelleme öszszeműködtek a sorsok egyenlőségével együtt arra, hogy Comte első pillantásra megszeresse, ismeretségük folytatásában megbecsülje e ritka aszszonyt hogy érvényre lépjen benne a szerelem, melyet házasság alatt nem ismert. Mert neje iránt lehetett »passion«-ja, de az igazi szerelem, mely a lelkek egyezéséből fakad, köztük nem létezett. Az ismeretség a legnagyobb gyengédség jeleit mutatja, bensőbb lett, mikor Clotilde családjában egy gyermek született, kinek keresztszülei Comte és Clotilde aszszonyság voltak s a két hetenkénti találkozás alatt, melyek egyike Comtenál, másika Clotilde aszszonyságnál volt, e benső viszony a legerősebb kötelekké változott át a két egysorsú ember között. Comte ezt a viszonyt a legboldogítóbbnak tekintette s mi csak szívből örülhetünk, hogy számára is, a sokat üldözött számára, megnyílt egy szív, melynek felvidító melegénél komor valója némi kedélyesség színezetét nyerhette. E viszonyt Comtetől elváltan élő neje magának Comtenak leveléből ismerte. Comte ugyanis, bár 1842-ben elvált volt tőle, azért nem szünt meg vele, a kinek évenként 3000 frtot fizetett, barátságos levelezésben állani. Betegségében érdeklődött iránta, * s Comtené mindig remélte, hogy még lehetséges a viszzatérés. Azért Comte egész nyíltsággal közlé

* Lásd dr. Foville levele Littréhez i. mű 491 l. Ugyanott van elősorolva azon haladvány is, melyben Comte nejehez irt levelei fogytak: 1842 (6 hónap): 18; 1843—26; 1844—24; 1845—4; 1846—3; 1847—2; 1848—4; 1849—2; 1850—26. Azontúl semmi. Az apadás 1845-ben észlelhető.

véle Clotilde de Vaux-val való viszonyát; 1847. jan. 10-én írott levelében értesíti Clotilde haláláról, kit ő »son éternelle collègue et sa véritable épouse«-nak tekint. Ha Comte neje egyikét is látta volna azon leveleknek, melyeket elvált férje, szeretett Clotildejának írt, belátta volna, hogy a visszatérés soha sem fog többé bekövetkezni.* E levelekből ugyanis nem szól egyéni szerelem, bár ez is benne van, hanem mystikus fanatismus egy phantastikus elv iránt; s a hol a szerelmi ösztön ilyen elvi fanatizmussal egyesül, ott gyógyulás többé nem remélhető.

A szives olvasó nem fogja rossz néven venni, ha Comte további tanainak magyarázatául egyik levelét lefordítom, másokról legalább kivonatosan emlékszem meg. 1846 jan. 25-én ezt írja: »Habár előadásaimnak újból való megkezdése (az astronomia népszerű előadását érti) ezentúl nagyon fogja csökkenteni vasárnapjaimmal való szabad rendelkezésemet, mégis reményelem, igen kedves barátnőm (ma très-chère amie), hogy nem fogja elvenni tőlem véglegesen azon szerencsét, melyet oly gyakran élveztem az utolsó hat hónap alatt, hogy e napon kivált Önnel foglalkozzam. Kedves nekem ezt Önnek bebizonyítani e két szívélyes sor átküldése által is, mielőtt megnyitó előadásomra mennék. Az Ön nemes befolyása ezentúlra mélyebben összekötötte nálam a legmagasabb gondolatoknak szokásos röptét a leggyengédebb érzelmekkel. Ne legyen annálfogva meglepetve, hogy én ez évenkénti tizenhatodik szolgálatot fel a k a r o m titokban avatni egy különös megemlékezéssel az én szeretőmre. Nem bírom látni e napnak visszajöttét a nélkül, hogy azonnal eszembe ne juttatnám, hogy az én egész létem mennyire meg van szerencsésen változtatva az utolsó megnyitás óta, azon nemes gyengédség által, mely engem lelkesít. E rövid ömlengés különben csak jobban előkészít azon szolgálatra, melyet végzendő vagyok, az által, hogy túlsúlyra emelkedik bennem a legkedvezőbb kedélyhangulat egy ily philosophusi tett fölé. — — Minél inkább fejlődik és erősödik benső viszonyunk, annál jobban érzem naponként, hogy ezen tiszta egyesülésünk rám nézve azon boldogságnak főfeltételévé lett, melyet én mindenkor hőn álmodtam, de fájdalom! a nélkül,

* »Je ne perds ni le désir ni l'espoir d'une réunion«. Littré 498.

hogy tapasztaltam volna, mielőtt az Ön jótékony uralma alá kerültem. — — — — Mint értettem én ezt meg pl. tegnapi, a gyengéd szemlélődés és szabad nyilatkozás azon nagyon is gyorsan múlt órái alatt, melyeket minden hét nekem újra meghoz most az Ön magasztos magányosságában. Mindegyike a mi hetenkénti két zavartalan találkozásunknak birja a maga saját szerencsés jellemét. Azon nap, melyen én Önt fogadom, úgy látszik, hogy végre kezdek illendően valódi otthonnal birni. De a mikor Önt jövőnk látogatni, Ön az, a kit kivált becsülök. Az Ön szerény asylumának nemes egyszerűsége élénkebben emlékeztembe hozza az Ön kivételes szerencsétlenségét és az Ön szívének és szellemének kitünő tulajdonait. Mindaz, a mi engem ott körül vesz, engem szeretettel párosult csodálattal hat át, melyet fényes lakhely kevésbé birna feléleszteni bennem. Ezen önkénytelen ellentét az Ön helyzete s az Ön érdeme között jobban becsülteti meg velem azon szeretetre méltó resignatiót, a mely Önt képessé teszi arra, hogy türelmetlenség nélkül várjon egy méltóbb jövőt. — — — — Isten önnel, nemes és gyengéd Clotildeom, számíton örökké tisztelő szerelmemre, a melyre az Ön kedves philosophusa ép oly büszkének mint szerencsésnek érzi magát.« (Robinet i. műve 231—233. l.) Ily levélnek elolvasása bizonyára lelohasztotta volna Mme Comteban az általa provocált elválás megszűnése iránti vérmes reményeket.*

Hogy a nő, ki a megvénült Comteban ilyfokú szenvedélyt képes volt felköltetni, nemes érzelmű, de a sors csapásai által megpuhított vágyú és élesített eszű asszony volt, azt szabad azon levelek tartalmából is következtetni, melyeket hozzá Comte intézett. Fájdalom, e leveleket Littré nem gyűjtötte, hogy Clotilde mellett tanúságot tegyenek, bár Comte leveleit elvált nejéhez igen gondosan s épen azért részrehajlóságról gyanús buzgósággal közölte. Ezt pedig kellene tenni, mert többféle homály rejlik e viszony részleteiben. Robinet könyvében csak néhány töredék van; de ha e töredékből lehet arra következtetni, milyen tárgy körül forgott e sajátságos két egyéniségnek élő szóbeli beszélgetése, akkor a Politique positive főproblemájának megértése nem olyan lehetetlenség, hogy akkor, mint a jámbornak látszó

* Comte »je ne l'ai nullement provoquée«. R. 210. levél Clot..hoz.

Littré teszi, gyomorrákot s idegbetegséget kellene Comtenál feltételezni és segítségül hívni. Ilyen nagyérdekű kivált az 1845 aug. 5-én és 1846 jan. 11-én irt levél.

Az 1845 aug. 5-én irt levélben Comte kedvesét arról biztosítja, hogy ő gyakorol reá »la salutare influence permanente que vous êtes ainsi appelé à exercer, fut-ce à votre insu, sur ce long travail« (a politikára). Eddigelé a nyilvános elismeréssel vigasztalta magát, most a magánélet boldogságából meríti vigaszát. — Fiatal kora óta törekedett arra, hogy a társadalom újjászületésére működjék; de ehhez az ismeretek positivitását tartotta első sorban szükségesnek. Most felveszi újból az első tervet, miután az elsőben feláldozta életét »à la fondation d'une véritable philosophie, base indispensable de tous les travaux ultérieurs de rénovation sociale«. Ez utóbbi életének másik feladata s azért philosophiai fejlődése »inévitablement partagées en deux grandes époques«. A második időszaknak feladata rendszeresíteni az érzelmeket (»Systématiser nos sentiments essentiels«), s ez által a positivismusnak erkölcsi felsőbbbbségét is megalapítani. Ez időben »le coeur doit avoir encore plus de part que l'esprit.« Erre átvezette őt 1838-ban az aesthetika iránti lelkesülése. Hogy ezt megtehesse, szükséges, hogy az emberi sziv összes érzelmeit átérezze, mint az emberiség összes egyéb reformatorai. »Après avoir jadis conçus toutes les idées humaines, il faut maintenant que j'éprouve aussi tous les sentiments, même en ce qu'ils ont de douloureux: c'est une irrésistible condition préalable, naturellement prescrite à tous les régénérateurs de l'humanité.« Erre különben anyja részéről is nyerte a hajlandóságot, de »c'est de votre salutare influence, que j'attends ma chère Clotilde, cette inestimable amélioration.« S azért szükségesnek látja, »d'incorporer intimement au positivisme, avec des améliorations radicales, tout ce que le système catholique du moyen âge a pu réaliser, ou même ébaucher, de grand ou de tendre.« — E levél tehát az új iránynak jelezője, melyben Clotilde de Vaux megerősíti szive nemességével.

Az 1846 jan. 11-éről kelt levél részletekbe bocsátkozik. E levélben Comte Clotilde asszonyssággal közli sociologiai alaptanát a fejlődés három koráról, a theologiairól, mely bebizonyítást nem tűrő fictiókon épül, a metaphysikairól, mely személyesített ab-

tractiókból indul és a positiv korról, a mely a valóság exact megítéléséből veszi eredetét. Az első megfelel a gyermeki kornak, a második, nem bírván semmit is szervezni, átmenet az első és a harmadik közt. Minden emberi ismeret igyekszik a harmadik phasis felé. De a metaphysikai szellem még mindig erős s mindenütt anarchiával végződik. Főképviselője Rousseau az egész társadalmat kárhoztatja, s hatása kiterjed a tulajdon, a család és házasság institutióira egyaránt. Ezen szellem ellenében a vallás tehetetlen, csak a positivismus fogja legyőzni, mennyiben az előbbinek tagadásaival szemben positive kifejti az emberi társadalom rendjét. Mert az ember szabad közreműködése alá van vetve változatlan rendnek, s ezt akarja a positivismus a fejlődés alapjául felállítani. Nevezetesen a család és a házasság elméletére nézve jótékony a befolyása. A házasságot az egyesülés állandósága jellemzi, mely az emberi természet helyes megítéléséből folyik. Az ember ugyanis áll: észből és társas ösztönökből. Az első »est plus prononcé chez l'homme, et le second chez la femme.« De mivel az ember élete áll gondolatokból, érzelmekből és akarati lelkekből, s ez utóbbiakat az érzelmek léptetik életbe, azért igaza van a catholicismusnak, mikor »proclama réellement l'amour universel comme le vrai mobile centrale de l'humanité.« Ebben rejlik az egyéni boldogságnak alapja. A házasság pedig azért fontos, mert arra képesíti az embert, hogy az ő érzelmi tehetségeit (facultés affectives) leginkább kifejtse. Ezt teszi a házasság érzelemben, a mely nem más, »sinon la véritable amitié, consolidée et embellie par une incomparable possession mutuelle.« Ezen összehasonlíthatlan kölcsönös birtoklás által megszabadulunk az »égoïsme fondamental-tól.« Hogy a házasság e célját elérje, a társadalomnak ünnepléses hozzájárulása szükséges, mely azt elválaszthatlanná teszi. Azért »la virginité préalable, la fidélité continue et le veuvage final, resteront toujours en honneurs, même chez le sexe prépondérant.« Ezen közös viszonyban minden nem a maga saját hivatását fogja legjobban teljesíteni s az aszszonyé az »influence consultative ou modificatrice.« »Si par une impraticable aberration, les deux sexes pouvaient jamais être appelés à suivre indifféremment les mêmes carrières, on peut assurer que cette fatale concurrence, loin de seconder l'essor féminin, le rendrait bientôt impossible,

en lui imposant des luttres trop inégales.« A positivismus az egyedüli tan, mely képes egyesíteni rendet és haladást, »en montrant, que non-seulement l'ordre est à tous égards, la première condition du progrès, mais que . . . le perfectionnement humain consiste surtout à développer de plus en plus l'ordre fondamental, qui contient, dès l'origine, le germe naturel de toute amélioration quelconque.« A házasságban az első lépés előre állott a monogamiában, melyet a polygamiának tettek helyébe. »La tendance finale de notre espèce (est) vers la vie pleinement monogame.« Aztán a második lépést tette a catholicismus, mely a nőknek házi feladatát s a férfinak való alárendeltetését tanította. Betetőzi ezt mind a positivismus, a mely »successeur nécessaire du catholicisme.« — Végül Comte ajánlja Clotilde asszonynak, hogy művének 50-dik fejezetét újból olvassa, mely legjobban fogja őt sociologiai álláspontjáról felvilágosítani.

Ki birna csodálkozni azon, hogy Comte a szív gerjedelmeinek ezen befolyása alatt, melyek észjárásának annyira megfelelték, mindinkább azon irányba terelte gondolatait, melyből ezen viszonyának magasztosságát megfejteni, annak fensőbb ihletet tulajdonítani, azt némileg (saját maga előtt is) mentegezni lehetett? A szerető szív megfedekezik sokról, a mit józan állapotban elmulasztani lehetetlennek gondolt, s kéjelegve a jelenben múltjával s jövőjével nem törődik. A megszokott irány monomaniakus szinezetet ölt, s az idegen ember hajlandó elmezavarodást feltenni ott, hol csak a harmonia megszűnt, kivált ha az illető egyéniség eddigelé értelme szigorúsága által tűnt ki. Comte e boldog önmegfedekezésben töltötte az 1845 iki évet. Annál iszonyatosabb volt rá nézve az erőszakos kiábrándítás. Egy évi legboldogítóbb ismeretség után Clotilde asszonyság meghalt (1846) s az ember, ki egész életét egy gondolatnak áldozta, kinek egyedüli támasza volt a szerelem ezen éteri alakja, — magára maradt, elhagyatva attól, kit oly rajongva szeretett, kiteszítva a kiábrándító valóságba, körülvéve irigyektől, ellenektől, életfentartása eszközeitől megfosztva. A magányosság, mely a megszokott boldogító együttlétet követi, oh, az iszonyatos állapot! Comte átélte ezt is De e csapástól nem tért magához; mindent kihevert, szive törését nem bírta kiheverni. A fájdalom rajongása fogta el s szentté avatta előtte azon lényt, kinek szívjósága oly

boldogítólag bearanyozta volt sugaraival rideg életének kopár ormait. Naponkénti cultust hozott be, melynek szentje Clotilde de Vaux átszellemült alakja volt; — s a megtört férfiú élte végéig zarándokolt a hét minden szerdáján annak sirjához, kihez szellemi kötelékek örökké elválaszthatatlanul fűzték. Iratai ezen ezen csendes melancholiától vannak átlengve. »A te csodálatra méltó szerénységed engedve végtére szenvedélyes könyörge semnek. elfogadta második kidolgozások méltányos ajánlását, melyet az utolsó évben elküldtem azon nemes gyöngédség ösztönzése alatt, mely, a halál daczára, folytatni fogja megszépíteni szomorú létemnek egész hátra levő részét. A te szent emlékezeted fogadja elismerésem ezen hódolatát.« — — — — »Neked egyedül, Clotildeom, köszönöm egy páratlan éven át a legédesebb emberi érzelmeknek késői de döntő kifejezését.« — — — — »Egyedül te engedted meg méltóan kifejtetni a szív ezen visszahatását a szellemre, a mely elmaradhatatlan volt hivatásom egészére nézve.« (Politique positive I., II. 1.)

Ez volt a forduló pont, ekkor látta világosan az új nagy problémát: alávetni a gondolatot a szívnek. Akkor lett jelszava: »a szeretet elvül, a rend alapul, a haladás célul« (l'amour pour principe et l'ordre pour base, le progres pour but). S ezen elszigeteltségébe annál inkább merült el, minél kevésbé kezdtek érteni közel állói, minél inkább csatlakoztak hozzá hasonló irányban rajongó férfiak. Comte most azon gondolatra jutott, hogy nemcsak a tudomány, hanem a társadalom terén is forduló pontot képez; nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat mezején is hatni van hivatva, pedig ez utóbbihoz elég erélyessége soha sem volt. Mint ilyen reformátor a társadalom részéről követelte, hogy míg ő fejével dolgozik helyette, addig az anyagilag tartsa el, s innen érthetők azon heves kifakadások, melyek a Stuart Mill-lel folytatott levelezést beszüntették. Itt azt állítja, hogy Comte, az egykori examineur, el van telve hálával a segélyezők iránt, de Comte, a »Système de philosophie positive« szerzője kénytelen jelezni a meggyőződés elégtelenségét tanítványaiban (»cette déplorable absence de raies convictions« 1845. Dec. 18. Millhez). Millnek, ki társait védte, azt írja, hogy nagyon csekély fogalma van azon erkölcsi kötelezettségről, melylyel irányában, kivált a

gazdagok tartoznak; hogy ismereteiben van »une lacune qui vous est essentiellement personnelle« (1846. jan. 17.).

Ez már egészen más társadalmi felfogás, mint a milyent eleintén láttunk; Comte, ki eddigelé a társadalom positiv törvényeit kereste, egyszerre annak jövőjét igyekszik megszerkeszteni, s azért objectiv módszerét subiectiv módszerrel váltja fel. Legelőször is, hogy társadalmi tanainak alapot adjon, az elme új elméletét állítja fel. Már a »Cours de philos. pos.«-ban is Gall tanában látta azon positiv haladást, melyet a tőle annyira megvetett lélektan nézete szerinl tett volt, s e tannak hosszas fejtegetést szentel (a 45. leckében). Most mint új eredményt ismétli (Polit. pos. I. 676), s módosítja a »tableau cérébral«-ban, mely szerint a szellemi munka az agyhoz mint szervéhez, van kötve, mely agy többféle, egymásra vissza nem vezethető, functiót végez. Az 1851. év júliusában közlött »Classification positive des dix-huit fonctions intérieures du cerveau«-ban, (melyet mellékletként találunk Robinet i. művében, 52 laphoz, s mely a Polit. posit. I. 726. lapján jelent meg), az emberi elme 3 csoportra oszlik, melyek: az érzés (aimer), gondolkodás (penser) és cselekvés (agir) irányában működnek. Az aimer az induló s tartalmaz 7 egoistikus és 3 sociális hajlandóságot (penchants). Az első 7 a következő: 1. instinct nutritif, 2. instinct sexuel, 3. instinct maternel (ezeket nevezi instincts de la conservation), 4. instinct militaire és 5. instinct industriel (mint instinct du perfectionnement), Hozzájárul 6. a besoin de domination és 7. besoin d'approbation. A sociális ösztönök: 8. ragaszkodás (attachement), 9. imádás (vénération), 10. jóság (bonté). E 10 ösztön képezi a szellemi élet elveit (principe).

Ez elveket életbe lépteti, mint eszközök (moyen), 5 értelmi functio, még pedig 4 a conception részéről, t. i. 11. synthetikus, 12. analytikus, 13. Généralisation és 14. Systématisation, egy pedig az expression részéről, 16. communication.

A cselekvés pedig: tevékenység, mint 16. courage, 17. prudence és szilárdság, honnan 18. persévérance.

Kénytelen voltam ezen táblázatot ide állítani, hogy a szives olvasó már ebből lássa azon fictitiv alapot, melyre Comtenak új politikája készül épülni. A táblázat a belső megfigyelésből (pedig az igazi Comtenál csak az obj. módszer határoz!) van

összeállítva, de sajnosan nélkülözzük benne azon kritikai eszmélést, melyet Comte eddigi művei tanusítottak. Vannak ugyan még egyes dolgozatai, a melyek a positiv korszaknak elveivel szépen összeillenek; de a rajongás hamar elnyomott minden ily irányban való nyilatkozást. Ilyen positiv szellemű műve ez időből kivált kettő, melyeket e helyen tüzetesebben akarok ismertetni, mielőtt örökre búcsút vennénk a positiv philosophia hamisítottan tanaitól.

Az első »Discours sur l'ensemble du positivisme« megjelent az 1848. évi júliusi forradalom befolyása alatt azon jellemző felirattal: »Reorganiser sans Dieu ni roi, par le culte systématique de l'Humanité«. Robinet ezen műnek tulajdonítja azt, hogy a positivismust, mint »école philos.« és mint »parti politique«, valamint »comme secte religieuse« életbe hozta. Ez utolsó, a »secte religieuse«, már jelzi a fundamentalis változást s a Comtetól annyira perhorrescált theologiai korszakba való visszaesést. Ezen Discours idején Comtenak sikerült volt már (febr. 24-e óta) egy társaságot létesíteni »Ordre et progrès« jellegével (association pour l'instruction du peuple), melynek Comte »Société positiviste« nevét adta, s melybe belépésre egy felhívásban szólított Comte márczius 8-án. A politikai hatást, melyet Comte tőle, mint egykor a Jakobinusoktól, várt, nem állott be, maradt egyszerű philosophiai társaságnak, melyben egyes értekezleteket felolvastak a Comte 2-ik korából való irányban.

A második mű a »Calendrier positiviste«, megjelent 1849. év áprilisában s címe jellemzi az egésznek az irányát és szándékát.* A positivista naptár a »nyugoti republica« területén a katolikus szentek nevei helyett az emberiség körül érdemeket szerzett férfiak neveit akarja életbe hozni, s így a republikában 1. magában egységet hozni létre, 2. a multat a jelenbe átplántálni. Ez utóbbi szándék mutatja már Comte azon

* A cím az: »Calendrier positiviste no système général de commémoration publique, destiné surtout à la transition finale de la grande République occidentale, composée des cinq populations avancées, française, italienne, espagnole, britannique et germanique, toujours solidaires depuis Charlemagne; par Aug. Comte, auteur du Syst. de phil. pos. et publié au nom de la Société positiviste. Paris, avril 1849 (soixante-unième année de la grande révolution).«

alpnézetét, mely szerint többet köszönünk a megholtaknak, mint az élőknek, mely nézetnek forrása van a Clodilde-cultusban. A naptár oekonomiája igen elmés. Az év 13 hónapra oszlik, s minden hónap 4 hétre, 7 nappal. E három fokozat 3 történelmi rangú férfiak neveivel van jelezve; az első (a hónap neve) az egész korszak jellemzője, a második (52 név) a főmunkatársakat foglalja magában, a harmadik (a hét napjai számára) ezen elv főképviselőit hozza emlékezetünkbe, a hol választás lehetséges a gazdag bőségben. Például:

I. hónap:	1. hét:	2. hét:	3. hét:	4. hét:
<i>Moïse.</i>	<i>Numa.</i>	<i>Buddha.</i>	<i>Confucius.</i>	<i>Mahomet.</i>
1. nap: Prometheus	Belus	Fo-Hi	Abraham	
2. » Hercules	Sésostris	Lao-Tse	Samuel	
3. » Orpheus	Manu	Meng-Tse	Salamon	
4. » Ulysse	Cyrus	Thibetheokratái	Isaie	
5. » Lykurgos	Zoroaster	Japan	» János kereszt.	
6. » Romulus	Druidák	Manco-Capae.	Harun al Raschid.	

Az egész érdekes naptár egyik (8-ik) kiadását találhatni Robinet i. művében, 448. lap, s Comte maga ez időben ezen naptár elnevezőseit használta. Eltekintve azon ésszerű vonásától, hogy az emberiségre nézve egész jelentéktelen emberek nevei helyébe az emberiség nagyjait teszi, a Calendrier érdekes és tanulmányos útmutató a történelem tanulmányozásában, a mennyiben annak egyes korszakait csoportosítja s így az egész haladásba áttekinthető belátást nyújt.

Mellőzzük ez alkalommal Comtenak magán viszonyait, melyekre az utolsó, legszomorúbb fejezetben újra rátérünk, s folytassuk azoa iránynak jellemzését, mely Clotilde de Vaux-val kezdődik Comte életében. A »Société positiviste« előadásainál Comte elnökölt s itt történt, hogy 1849 óta közölte újonnan készülő művének alapvonásait s részleteit. Ezen mű »Système de politique positiv ou Traité de Sociologie instituant la religion de l'Humanité. Paris, 1851. 4 vol.«* A mű megjelenését pénzhiány halasztotta, végre 1851-ben Joseph Lonchampt fedezte a költségeket s így jelent meg ez évben az első kötet. A »Politique

* A mű első köt. Discours préliminaire és Introduction fondamentale megjelent 1851. jul. a 2. köt. Statique sociale ou Théorie de l'ordre 1852. május, a 3. köt. dynamique soc. ou Théorie du progrès. 1853. szept., a 4. köt. Tableau de l'avenir humain 1854. aug.-ban.

Positive« lényegesen különbözik a »Cours«-tól gondolkodása és módszere által, de minden tévedései dacára oly mű, mely a rendszeresítés Comtenak adott nagyszerű képességének örökké maradó fényes tanúbizonysága. A különbség különösen a módszerben rejlik, mint azt Robinet ép úgy, mint Littré helyesen észrevették; a »Cours«-nak módszere obiectiv módszer, a »Politique« módszere subiectiv módszer. Amaz inkább szerkesztő, de az elemekből az egészet, emez az egészből az elemeket. Nem akarunk itt azon vitába avatkozni, mely e módszerváltozás helyessége felett még mindig folyik, nézetünk szerint Littrének igaza van Robinetval szemben, mikor azt a tételt vitatja, hogy a positiv philosophiát positiv jelleművé csak az obiectiv módszer teszi, a mennyiben a subiectiv módszer valamennyi metaphysikának a jellemzője. E módszerváltozás mind a 4 kötetben észlelhető, legjobban a 4-ikben. Az első rész a fentemlített »discours« ismétlése, s kifejti a subiectiv logika fontosságát s a socialis tan alapjait. A második a socialis lét alapfeltételeit taglalja, a tulajdon, a család elméletét, a család természetes átmenetelét társadalommá, a socialis organismus positiv elméletét s végre ennek általános változási határait. A 3-ik kötet a történelem philosophája. Az emberiség fejlődése csak ezen statikai alapoknak, a rendnek (ordre) fejlődése. Előre van, bocsátva három sociologiai törvény, mely az emberi elme három irányára szól. A második fejezetben találjuk az emberiség múltjának szerkesztését, nevezetesen nagy részletességgel a fétiche korszakot. A harmadik fejezet adja a theokratikus állapot rajzát, mely a fétichekorra az astrolatria közbejöttével következik. A theokratia jellemzője a kasztrendszer, ez a polythéisme conservateur. A theokratia kifejlett három alakká: görög, római és katholiko feudalis alakzattá. — Mikor ezen fejlődési fokot elérte, beállt a forradalom, mely öt évszázadon át tart s a positivismusban nyeri megnyugvását. Ezen forradalmi időszak kettős mozgalmat mutat, Az egyikben a régi felbomlik (décomposition), a másik vele párhuzamosban az új alakul (recomposition). v. ö. I. jegyzet. — A 4-ik kötet a jövőnek constructiója, melynek elve: az ész alárendelése a szív alá. Ez fogja képezni az emberiség vallását (religion de l'humanité), melyet fővonásaiban összeállít, még pedig a

Grand-Etre elmélete, azután a culte, erre a dogme, s végre a régime vannak vázolva.*

Egyszer a mysticismus lejtőjére jutva, Comte a lejtőn esés törvényének, mely szellemileg is érvényes, engedve, mind mélyebben bele élte magát a vallásalapító szerepébe, melyhez oly kevés hivatása volt, s melyre már koránál, de még inkább józan eszénél fogva sem volt képes. Ez irányban megerősítette őt anyagi helyzete is, mely őt a martyrium gondolatával eltöltve, a főpapság eszméjére vitte, mire katolikus nevelésénél fogva is hajlott (v. ö. I. fejt.) Hogy e nagy elmének ezen önmagával ellenmondó lépését megértjük, nézzük élete utolsó korszakát.

VI.

Anyagi viszonyait Comte soha sem bírta rendben tartani; a finansziális egyszer egyhez, ezt legnagyobb bámúlói is megengedik, soha sem értett. Az examineur állásával 3000 fr. évi jövedelmet vesztett s miután 2000 ftot elvált nejének kellett fizetnie, a fenmaradt 5000 fr. megélhetéshez kevésnek bizonyodott. Ez oknál fogva már 1847-48-ban adósságot kellett fizetni, a mire azonban sem ő sem barátjai képesek nem voltak. Comte 1848. jul. 9-én végre egy »Appel au public occidental«-t tett közzé, melyben kifejtve szomorú helyzetét, melybe ellenségei juttatták, legalább annyit kér, hogy alkalmat nyujtsanak neki, matematikai leckeadással fentarthatni életét. Az »appel« nem érte célját; ellenkezőleg Laville, kinek intézetében eddig tanított, 1848-ban kénytelen levén redukálni tanárai számát, Comteot elejtette, mi által újra 3000 ftot vesztvén, már csak mint répétiteur húzta a 2000 ftot évenként. Ez végső csapás volt a megtört férfúra; közölni jött azt Littrével, ki tanítványa lévén, ez irányban is le volt hálára kötelezve iránta. »Ott láttam magam előtt« úgy írja le Littré e jelenetet »nyugtalanak s szomorúnak, egy embert, ki iránt kettős érzés működött bennem, bámúlat művei iránt s philosophusi háládatosság«. Az egyetlen mód az

* A Grand-Etre az emberiség. Egy későbbi mű »Synthèse subjective« már a trinitásra tér vissza, melyben találjuk: a földet (terre), a tért (Espace) és a grande fétiche-t (az emberiséget)!! Ekkor már a planetákat is élőknek hitte s befolyásukat állította a természet s az emberi élet tüne-
ményeire. (Littré 564. lap.)

volt, hogy állandó aláírás nyíttassék számára s Littré, miután e végső eszközhöz Comte beleegyezését kinyerte (Oct. 21. 1848. irt levélben), megkezdte az aláírást. A felhívás megjelent 1848. nov. 12-én s alá volt írva: Ch. Jundzill, prof. de mathem.; — Belpaume, csizmadia; Fili, mécanicien; — P scal, philos. tanuló; — Ch. Robin, dr. med.; — Firmin Magnin, asztalos; — Littré membre de l'Institut; — Secoud, dr. med. — Contreras, med-tanuló; — Francelle, órás; — Leblais, prof. de math.; — A. Ribet, joghallgató.

Ezen lépést, melyet Comte tett, nem birjuk helyeselni; de keményen elítélni csak az birná, a kí Comte életét nem ismeri. Igaza van Dühringnek (Krit. Gesch. der Phil. 3-te Aufl. 1878, p. 498.) »Er hatte nach Lage der Verhältnisse nur die Wahl, so oder gar nicht zu leben u. ihm ist jener mässige Beistand mit besserem Recht zu Theil geworden, als z. B. dem verschwenderischen Poetenu. Phantasiepolitiker Lamartine die bekannten collossalen Summen.« Az első év gyűjtését folytatták 1850. 51. 52. ben, Littré évenként egy új körlevelet bocsátott ki, melyhez Comte maga részéről is közölt egy ily köszönő irátot. 1852. sept. 20-án Comte, ki Littrében az elpártolt tanítványt kezdte nézni, egy levélben kijelenti, hogy maga akarja kezelni az aláírást s Littré készségesen átengedte neki a terhet. 1849-ben az összeg volt 2,928 fr., 1850-ben 3,268 fr., 1852-ben 4,205 fr., 1853-ban 5,600 fr., 1854-ben 7,400 fr., 1855-ben 7,004 fr., 1856-ban 7,056 fr., 1857-ben 8,246 fr.

Nyilvános előadásait ez időben is tartá; igaz, hogy 1848-ban az eddigi termet elvették tőle, de Vieillard tanácsos közbenjárására 1849-ben a Palay-Royalban kapott egy termet, hol az emberiség egyetemes történelmét adta elő 20 ülésben: »Cours philos. sur l'histoire générale de l'humanité, professé gratuitement, en 1849, au Palay-Cardinal, par l'auteur du Syst. de la phil.-pos.« — Ezt folytatta 1850 és 1851-ben, megtoldva az agyról szóló újabb tanával. A termet azonban 1851-ben végleg elvették s az előadások véget értek.

Igy az ember egészen magára hagyatva tétlen speculációkba merült, a melyek Clotilde de Vaux emlékével összekötve anyagi s szellemi állapotát tökéletesen megváltoztatták. Helyzete anyagiilag nem volt rossz; tanítványai telhetőleg gondoskodtak róla,

ugyhogy Clotildeja naponkénti imádása s kedvencz eszméinek kidolgozása, imádó tautiványainak ragaszkodásával tetőzve egész életét kitölthette. De Comte élete most egészen új alakot öltött. Maga akart saját orvosa lenni s hogy szellemi működése ne legyen zavarva, erős diaetának vetette magát alá. Ebben is bizonyos módszert kívánt látni, mely szerint az askesis lásponjtára jntott. Clotilde de Vauxhoz írt egyik levelében így írja azt le maga. »Meg tudok különböztetni három forduló pontot ez én életemben: 1825. 1838 és 1845. Ezek jelezve vannak három állandó anyagi jel által, a mennyiben hogy végleges lemondáshoz jutottam el, először a k á v é r ó l, azután a d o h á n y r ó l s végre a b o r r ó l (1845. Aug. 5-én). Naponként változatlanul felkelt öt órakor reggel s lefeküdt tíz órakor; kezdte s végezte egy imádsággal. Diaetája azonban ezzel végét nem érte; élelmet is sokkal kevesebbet vett magához, mint egészséges organismusnak szükséges. Minek befolyása alatt szemlátomást lesoványodott. Azon körülményt, hogy tanítványai róla anyagilag gondoskodtak, ő szokott generalizálással úgy fogta fel, mint a p o s i t i v i s m u s m e g a l a p í t ó j á t megillető társadalmi elismerést s hálát, és így lassan beleélte magát azon vallásos rajongásba, hogy ő az emberiség »főpapja« (grand prêtre de l'humanité). Ez a gondolat számos lépésének magyarázója.

Legelőször 1851-ben lép fel mint ilyen s a sociétéé positiviste egyik ülésében leveleit breveknek jellemzi (Littre i. m. 617.) Körlevelei, melyeket az aláírás személyes kezelése óta évenként közzétett, (azért Circulaires annuelles) e lassankénti változását igen szépen jelzik. A vénség jelét abban látom, hogy e levelek évről évre hosszabbak lesznek s mindent egy fixa idea szempontjából tekintenek, abból t. i. hogy a positivismus nem csak tudományos irány, hanem vallás is. A körlevelek jelígeje: »République occidentale. Ordre et Progrés. — Vivre pour autrui«. Ilyen körlevelünk 8 van. Az elsőben a segélyben csak »un devoir social«-t lát, melyet ez emberiség neki úgy köteles adni, mint a »clergé catholique«nek. A 2-ikban fejtegeti, hogy »la philos. pos. n'émane de la science réelle que pour aboutir à la vraie religion«; a vallás tehát a positivismus végcélja. — A 3-ikban jelzi, hogy a segélynek folytonosnak kell lennie, s szól magéről mint »prêtre de l'Humanité«, kinek »caractère

sacerdotal achève ainsi de se purifier«. A 4-ikben kijelenti, hogy ő «complétai volontairement cette préparation pontificale«, lemondván minden személyes igényekről s itt lehető a sectarius nyilatkozat, hogy »l'obligation de concourir au subside sacerdotal est devenue tellement irrécusable, pour quiconque se reconnaît positiviste, que je l'érigerai prochainement en condition préliminaire d'une telle qualification« (Robinet 479 l.) A 6-ikban a »sacerdoce positif« megalapítását, mely eddig csak az emberiség vallása megállapítására szorított, úgy tekinti, mint, »première condition d'une régénération non moins indispensable à l'ordre qu'au progrès«, s kívánja megállapítani az »unité spirituelle-t«, minden szellemi haladás megőljét. Ebből folyólag a 7-ik circulaireben »nouveaux prêtres«-ről beszél, kik pusztán ezen iránynak szánják életüket s azért kell a positivista tökélet gyarapítani, hogy ezek megélhessenek. Végre a 8-ikban kibúvik a szeg a zsákból véglegesen, mikor azt mondja: »A méltó positivistáknak folytonos példát kell mutatnia nemcsak vallásos alárendelésben szellemi főnökük és bármely megbízottja iránt, hanem polgári engedelmességben is a világi tekintélyek iránt, bármilyen legyen is eredetük«. (Robinet 525 l.)

Azt hiszem, hogy a haladás e nyolcz circulaire-bon világos; egy tan, mely a szellemet állandó bilincsekbe akarja szorítani, nem a haladás tana; a kriticismusig nem ér fel, azt még csak át kell vinni a kriticismus tisztító tűzén. S egy társadalmi tan, mely a szellemi munkét organisálni akarja, a középkori katolikus egyházban végződik. Mert a szellem szabad; azt sem a tudomány tételei meg nem ingathatják örömeiben s fájdalomában sem pedig szabad véleményét, eldönthetlen, hitbéli kérdésekben zsarnoki dogmák nem fogják lekötöni. Comte ki oly nagy tudományos apparátussal kezdte, a katolikus pápánál végezte. Igazam volt tehát, mikor a rendszer végén a Comteba beleplántált katolikus egyháziasságot láttam kifejleni; csak hogy milyen törpe alakzat a positiv vallás azon intézményhez képest, mely a vallásos hit alapján a középkori katolikus egyház nagyszerű alkotmányához képest! Comte a theológiát tagadta, de elve benne is élt s végső tanai egy szomorú kísérlet, a theológiának hit nélküli megiffítására.

Blainville, régi barátja, ki iránt sokszor igazságtalan volt,

kivált mikor már főpapnak érezte magát, 1850-ben meghalt hirtelen egy vasúti kocsiban. Ennek halálára mondott egy improvizált beszédet, melyben már mint grand prêtre elitéli az egoistust egy oly férfiúnál, kitől egész életén át csak jót élvezett. Legjobban jellemzi ezt ő maga e szavakban: »Habitant une tombe anticipée, je dois désormais tenir aux vivants une langage posthume, qui sera mieux affranchi des divers préjugés, surtout théorique, dont nos descendants se trouveront préservés.« (Synth. subj. préf. p. IX.) Egy élőhalott szólott a kartársakhoz.

Ez időben egészen Clotilde iránti affectusának hatalma alatt áll, a mint azt a naponkénti imáiból láthatni. Ott olvassuk a következő gyönyörű részletet is. »A legnagyobb kinok között is, melyek indulatból eredhetnek, soha sem szüntem meg érezni azt, hogy a boldogsághoz szükséges a szív méltó megtelése; — még fájdalommal, igen, még fájdalommal is, a legkeservesebb fájdalommal. Amem te plus quam me, nec me nisi propter te.« (Robinet 209. lap.) S e hatások alatt módszere véglegesen elváltozott. Ennek végső jele a »Synthèse subjective ou Système universel des conceptions propres à l'état normal de l'Humanité.« 1856. novemb. I. köt. (Système de logique positive ou Traité de philos. mathém.) A nagyszabású mű 3 részre volt tervezve. Az első, mely megjelent, a logikát, a második a »Syst. de morale positive ou Traité de l'éducation universelle«, a 3-dik »Syst. d'industrie positive ou Traité de l'action totale de l'Humanité sur sa planète« — tárgyalta volna. Az egésznek szelleme ott lelhető az első rész bevezetésében. Az első nyilvánvaló az értelem, a másik a szív, a harmadik a tett philosophiája lett volna, úgy, a hogy azt a »Tableau cérébral« jelezte. A gondolat magában szép, de ha Comte azt akarta az első részszel, a mit Robinet 293. l. kiolvas belőle, akkor a másik két résznek elmaradását nincs okunk sajnálni. Az első résznek az lett volna célja, hogy az emberi elmét hozzá szoktassa az alázatossághoz, mely ered abból, hogy az ember, mint a math.-ban, kikerülhetlen tételek előtt látja magát. — A »Morale positive« terve olvasható Robinet 295. 296. lapján, s állott volna két részből: 1. la connaissance de la nature humaine, 2. le perfectionnement de la nat. humaine. — Ugyanez időből való a »Catechisme positiviste« (mely a Polit. posit. IV. kötetében található), melyben az új hit össze van állítva.

Folytonos értelmi munka, érzelmi izgatottság s hozzá a tőle követett diaeta 1857-ben egészen tönkre tette volt testi erejét, mi kivált gyomor bajában jelentkezett. Ily gyenge állapotban forró napon hajadon fővel kikísérte az érdemes Vieillard-ot a Père Lachaise temetőbe, a honnan kimerülten s bágyadtan tért vissza. Innen mind gyorsabb lépésekkel közeledett sírja felé. Sept. 4-én reggel még meglehetősen érezte magát; de már este szomorú sejtelmek fogták el lelkét s egy nyugtalan éj után sept. 5-én 1857 este 6 $\frac{1}{2}$ órakor agonia nélkül kilehellte nagy lelkét. Temetése sept. 8-án volt, kevés kísérettel; a Père Lachaiseben nyugosznak hamvai.

Halála után szomorú jelenetek tanuja volt azon lakás, melyben Comte évek során át lakott volt. Comte egy terjedelmes végrendeletet hagyott hátra, melynek végrehajtásával 13 férfit bízott meg Pierre Laffitte elnökle mellett.* E végrendelet némely pontja a házassági szerződésbe ütköztvén Comte asszony megtagadta beleegyezését, kitiltotta Comte akarata ellenére a positivistákat férje lakásából, kit »atheistának és bolondnak« nevezett el s kinek tiszta viszonyát Clotilde de Vaux-val s apólójával Sophie Thomas asszonynyal gyanusította. Minthogy az asszony jogait követelte, kénytelen volt a köteleiséget is elvállalni s Comtenak kifizette hátramaradt adósságait. Az asszony nyilvános árverésre bocsátá Comte bútorait, ruháit, s ezen kegyetlen tettevel igazolta Comte nézetét, ki mindig nélkülözte benne a gyengédség női vonását. Mindezekben segédkezet nyújtott neki Littré Emil.

A positivisták áldozatainak végre sikerült az iskola megalapítójának lakását visszaszerezni, s abban évenként tartják mainap is e nagy férfúról való megemlékezésük ünnepét. A positivismus fejlődése s történelme azonban Comte életének leírásába nem tartozik, s azért más alkalomra óhajtjuk elhagyni.

* A végrendelet főpontjait l. Robinet művében 345. l. s. k. A végrehajtók: Audiffrent, De Capellen, Willem de Constant, Rebecque báró, Deullen bankár, Don José Segundo Flores, Foley, dr. meá., Aug. Hadery, Pierre Laffitte, math. tanára, Jos Lonchamp, Fabien Magnin, Papot, prof. math., Robinet, dr. med.; Comte van Limburg-Stirum.

Álljanak végre itt sorrendben Comte összes főművei:

1. Séparation générale entre les opinions et les désirs. 1819. Jul.
 2. Sommaire appréciation de l'ensemble du passé moderne 1820. April.
 3. Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société. 1822. Május.
 4. Considérations phil. sur les sciences et les savants. 1825.
 5. Considérations sur le pouvoir spirituel. 1826.
 6. Examen du traité de Broussais sur l'irritation et la folie. 1828. August.
- E hat dolgozat újra ki lett nyomtatva a Politique positive IV. köt. Appendice-ban.
7. Cours de philos. positive. Paris, 1830—1842. 6 kötet.
 8. Discours sur l'esprit positif. 1844. Febr.
 9. Traité philosophique d'astronomie populaire. 1845.
 10. Discours sur l'ensemble du positivisme. 1848. Jul.
 11. Calendrier positiviste. 1849. (a Polit. pos. 10 kötetében).
 12. Système de politique positive ou traité de sociologie instituant la religion de l'humanité. 1851—1854. 4 köt.
 13. Catéchisme positiviste ou sommaire exposition de religion universelle. 1852. Oct.
 14. Synthèse subjective ou système universel des conceptions propres à l'état normal de l'humanité. T. I. contenant le système de logique positive ou Traité de philos. mathématique. 1856. Nov. 1 köt.

Azon kívül vannak kisebb felhívásai és circularjei. Némely iratai, melyek azonban aligha fognak tanára vonatkozni, a törvénytudományi elnök rendeletére, a végrendelet megsemmisítésekor, egy jegyzőhöz kerültek, a hol most is vannak.

(Folyt. köv.)

Böhm Károly.